

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ ЗАСОБАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО
КОНСУЛЬТУВАННЯ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Pss1-M20z групи
спеціальності 053 Психологія
Соловей Тетяна Василівна

Науковий керівник:
Гончарук Наталія Миколаївна,
доктор психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Гоцуляк Наталія Євгенівна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ.....	9
1.1. Психологічна підтримка як складова морально-психологічного забезпечення військовослужбовців.....	9
1.2. Поняття про бойові психічні травми та їх подолання методами психологічного консультування.....	20
1.3. Психологічні особливості роботи із сім'ями військовослужбовців.....	30
Висновки до першого розділу.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ.....	42
2.1. Методи та концептуальна схема експериментального дослідження умов психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей в умовах війни.....	42
2.2. Дослідження критеріїв, показників і рівнів психологічної підтримки осіб, постраждалих від бойових психічних травм.....	49
Висновки до другого розділу.....	62
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВІЙСЬКОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ.....	64
3.1. Психологічні умови надання психологічної допомоги, спрямованої на повернення військовослужбовців і членів їхніх сімей до цивільного життя.....	64
3.2. Апробація ефективності процесу психологічної підтримки осіб, які перебувають у стані посттравматичного стресу.....	68
Висновки до третього розділу.....	81
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Конституція України визначає місце і роль Збройних Сил у системі української державності, що визначаються головним призначенням, яке покладається на Збройні Сили України – «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності».

Історичний досвід та сучасна практика беззаперечно доводять, що Збройні Сили є і завжди будуть необхідним атрибутом держави та важливим засобом захисту національних інтересів. Особливої гостроти сьогодні набула проблема психологічної підтримки військовослужбовців Збройних Сил України, громадян, які перебувають на військовій службі у Збройних Силах, та членів їхніх сімей, що обумовлено багатьма чинниками.

Відомо, що найважливішим здобутком держави, що має стратегічне значення, та відображає тенденції економічного, політичного, соціального, правового розвитку і благополуччя країни, є здоров'я її громадян. Тому вкрай необхідно знайти шляхи розв'язання питань, пов'язаних з удосконаленням системи психологічної підтримки військовослужбовців та членів їх сімей.

Серед сучасних військових психологів, які у своїх дослідженнях активно використовують здобутки прикладної військової психології зустрічаємо імена О.С.Колесніченка, І.Г. Гаврилець, Я.В.Мацегори, І.І. Приходька, І.В.Данилюка, В.В.Балабіна, В.О.Васютинського, А.Б.Коваленка, О.В.Чуйко, Ю.В.Романова, Б.А.Щербатюка. Специфіку переживання комбатантами психоемоційних станів досліджують А.А.Булан, Б.А.Головко, М.В. Костицький, О.І. Кудермін. Психологічні засоби подолання посттравматичних стресових розладів військовослужбовців та проблеми, що виникають під час надання психологічної допомоги бійцям, які перенесли стресові ситуації вивчають К.Є.Очимовська, Ю.Р.Сурмяк, Л.Г.Кудрик, Т.С. Кириленко, Н.Ю. Журавльова.

Досвід перебігу локальних воєн і конфліктів доводить, що як би добре не були підготовлені війська, яким би умілим не було керівництво бойовими діями, військовослужбовці часто не витримують психологічних навантажень, котрих

зазнають у сучасному бою. Масштаби втрат боєздатності частин і підрозділів унаслідок психотравмуючих чинників війни значні і можуть перевищувати обсяг їхніх фізичних втрат. Службово-бойова діяльність для військовослужбовців проходить не просто в особливих, а в екстремальних умовах, що висуває все більш високі вимоги до професійної діяльності та підготовки, їх психічної стійкості, здібностей і вмінь. Військовослужбовці гідно виконують свої службові завдання, які пов'язані з постійним ризиком для життя. В умовах службово-бойової діяльності виникають різні фізичні, моральні і психологічні випробування, зростання стресових дій, що в свою чергу, призводить до формування різних станів психічної дезадаптації. Вони можуть бути потужними і багаторазовими, екстремальними і стресовими для військовослужбовців.

Події останніх років в Україні – зовнішня агресія, політична, соціально-економічна нестабільність є основною проблемою значного психоемоційного напруження в нашому суспільстві. Питання психологічної допомоги сім'ям військовослужбовців стає вкрай актуальним коли сім'ї ветеранів несуть посилене емоційне навантаження як під час очікування своїх рідних із зони бойових дій так і після їхньої демобілізації. Вони часто стикаються з психологічними реакціями ветеранів, складними психоемоційними станами на етапі їхнього повернення до мирного ритму життя. Виражене емоційне і фізичне напруження відчувають дружини і діти колишніх бійців, найближчі ветеранам люди, що повсякденно спостерігають наслідки бойового травмування, стресу, посттравматичних стресових розладів та часто беруть на себе відповідальність за забезпечення життєдіяльності родини.

Низка цих та інших теоретичних і прикладних аспектів проблеми організації психологічної підтримки не розкрито. Особливої уваги вимагають такі питання як зняття психоемоційного напруження, оптимізації родинних стосунків, підтримуючі психотерапевтичні відносини в роботі з сім'ями військовослужбовців.

Залишаються поки що недостатньо з'ясованими питання адаптації військовослужбовців як до умов військової служби, так і до умов цивільного

життя після звільнення із військової служби. А специфіка самої військової служби (збільшення фізичних та психологічних навантажень, майже одноманітне, іноді неякісне харчування, віддаленість військових містечок від населених пунктів з розвинутою інфраструктурою культурних, наукових, торгових, медичних та навчальних центрів, труднощі працевлаштування членів сім'ї військовослужбовців і т. ін.) містить фактори, які вкрай негативно впливають на військовослужбовців будь-якої категорії особового складу та ускладнюють виконання функцій, покладених на них державою.

Відповідно і мета психологічної роботи в найзагальнішому вигляді полягає у відновленні психофізичних сил військових, коригуванні їх особистісних настанов на службу в Збройних Силах України, у внесенні елементів соціальної справедливості в субординаційні стосунки, характерні для військової служби.

Здійснення професійної діяльності в умовах бойових дій має інтенсивний, негативний вплив на психоемоційний стан військовослужбовців, може призвести до порушення психічних функцій та психічних розладів різної глибини. Остаточної класифікації психічних станів військовослужбовців в екстремальних умовах не існує, основну увагу зосереджують на поняттях бойового стресу, страху, переживання болі та адаптації до бойових дій.

Характер подоланих труднощів в умовах сучасного бою, зміст конкретної військової спеціальності та коло службових обов'язків у бою визначають сутність і конкретний зміст психологічної підготовки кожного військовослужбовця, кожного підрозділу (частини), яка має формувати у воїнів готовність до ведення бойових дій, настанову на знищення супротивника, стійкість психіки воїна проти впливів психологічних факторів війни.

Таким чином, актуальність проблеми, її недостатня теоретична та методична розробленість, необхідність здійснення психологічної підтримки військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей обумовили вибір **теми кваліфікаційної роботи:** «Психологічна підтримка військовослужбовців і членів їхніх сімей засобами психологічного консультування».

Мета роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності засобів психологічного консультування військовослужбовців та членів їх сімей із наслідками посттравматичного стресового розладу.

Відповідно до мети дослідження визначені його **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичні основи психологічної роботи як складової морально-психологічного забезпечення військовослужбовців в умовах бойових дій.

2. Здійснити експериментальне дослідження психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей.

3. З'ясувати психологічні умови підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей засобами психологічного консультування.

Об'єкт дослідження – процес психологічної підтримки військовослужбовців та членів їхніх сімей засобами психологічного консультування.

Предмет дослідження – психологічні умови, напрями та засоби психоконсультування військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнотеоретичні і прикладні аспекти проблеми організації психологічної підтримки (О.С. Колесніченко, Н.В. Юр'єва, Я.В. Мацегора, І.В.Данилюк), дослідження специфіки переживання військовослужбовцями психоемоційних станів (А.А.Булан, Б.А.Головко, О.В.Чуйко), наукові дослідження щодо психологічних засобів подолання посттравматичних стресових розладів військовослужбовців та проблеми, що виникають під час надання психологічної допомоги бійцям, які перенесли стресові ситуації (Н.А.Агаєв, І.О. Пішко, Н.С. Лозінська, В.В. Остапчук, Л.Г.Кудрик).

Для розв'язання поставленої мети і завдання, застосовано комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження**:

–загальнонаукові теоретичні методи: аналіз філософської, психологічної, педагогічної, правової, науково-методологічної літератури, що забезпечує розгляд

загальних теоретичних понять з проблеми дослідження; аналіз та узагальнення психологічної, соціальної, правової теорії та практики, що дозволяють порівняти, систематизувати, зіставити та узагальнити результати;

–емпіричні: спостереження, усне та письмове опитування, анкетування, тестування, бесіди, інтерв'ювання; формувальний експеримент, що дозволив перевірити, обґрунтувати теоретичні прогнози, психоконсультативна бесіда та психоконсультативне інтерв'ю.

Наукова новизна полягає у висвітленні науково-теоретичних засад військово-психологічної роботи військового психолога, розкритті та обґрунтуванні спрямованості психологічної адаптації військовослужбовців щодо вибору форм та методів її здійснення відповідно до різних категорій військовослужбовців; визначенні ефективності впровадження програми психологічної підтримки військовослужбовців з ознаками ПТСР до цивільного життя.

Практична значущість експериментально розроблених пропозицій з удосконалення процесу психологічної підтримки і адаптації військовослужбовців, що зазнали травм в умовах бойових дій. Положення наукового дослідження рекомендовано використовувати у практичній діяльності психолога під час роботи з військовослужбовцями, що можуть послужити основою зміни, запровадження і розвитку нової, більш дієвої, системи психологічної підтримки як окремого військовослужбовця так і цілого підрозділу (частини), майбутньої спільної діяльності військових зі спеціалістами психологічної сфери, військово-психологічного напрямку.

Експериментальна база дослідження. Дослідницька робота проводилась на базі Об'єднаного навчально-тренувального центру Сил підтримки ЗСУ м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області.

До експериментальної роботи було залучено: посадові особи з Відділу виховної роботи у кількості 4 осіб – особового складу частини. Всього в експерименті задіяно 42 військовослужбовця та 36 членів їхніх сімей, які розподілено у дві експериментальні групи 42 і 36 осіб.

Апробація результатів дослідження Основні результати кваліфікаційної роботи обговорювались на студентській науково-практичній конференції у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Результати дослідження висвітлено в 1 науковій публікації.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг – 106 сторінок. Основний текст представлено на 85 сторінках. Список використаних джерел складає 74 найменувань.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення стану розробленості проблеми у психологічній літературі та військово-психологічній практиці дають підстави для наступних висновків:

Проведений теоретичний аналіз сутності психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей засобами психологічного консультування дає змогу розглядати її як важливу діяльність військових психологів, командирів штабів, офіцерів виховних структур щодо формування і розвитку у військовослужбовців психічних якостей, які необхідні для введення бойових дій, виконання службових і навчально-бойових задач, а також щодо збереження їх психічного здоров'я.

За результатами теоретичного дослідження з'ясовано, що існує певний алгоритм психологічної підтримки, спеціалізовані прийоми, способи та форми надання такої допомоги, які можуть широко використовуватись у Збройних Силах України для підтримання бойової готовності військових підрозділів та частин, зменшення бойових психічних травм і підвищення ефективності надання своєчасної психологічної допомоги. Не менш важливими є психологічні особливості роботи із сім'ями військовослужбовців, які сприяють формуванню підтримуючих психотерапевтичних стосунків із дружинами і дітьми ветеранів, зміцненню партнерських, дружніх, доброзичливих стосунків за для укріплення довіри, захисту, впевненості і надії на краще.

Програма вивчення ефективності забезпечення процесу психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей передбачала реалізацію таких кроків: визначення рівня нервово-психологічного напруження військовослужбовців в умовах бойових дій, з'ясування емоційних змін у розвитку особистості ставлення до інших, визначення змін у філософській концепції світу, з'ясування рівня життєвих сил особистості, визначення рівня духовності і розуміння цінності власного життя, життєвих пріоритетів, визначення реального майбутнього бойового досвіду як складову професійного становлення.

За наслідками констатувального експерименту, що мало за мету вивчення ефективності забезпечення процесу психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей передбачено реалізацію наступних кроків: визначення рівня нервово-психологічного напруження військовослужбовців в умовах бойових дій, з'ясування емоційних змін у розвитку особистості ставлення до інших, визначення змін у філософській концепції світу, з'ясування рівня життєвих сил особистості, визначення рівня духовності і розуміння цінності власного життя, життєвих пріоритетів, визначення реального майбутнього бойового досвіду як складову професійного становлення.

Відповідно до цього, визначено основні напрями психологічної роботи, яка проводилася засобами психологічного консультування для військовослужбовців і членів їхніх сімей:

1. Зниження нервово-психологічного напруження серед військовослужбовців і членів їхніх сімей.

2. Актуалізація змін у розвитку особистості, відношення до ситуації та ставлення до інших.

3. Підвищення рівня розподілу життєвих пріоритетів і духовних змін.

4. Формування здатності переробити набутий досвід участі в бойових діях.

Відповідно до напрямів психологічної роботи, визначено основні етапи формування ефективного процесу психологічної підтримки осіб постраждалих від бойових психічних травм за допомогою програми психоконсультативної допомоги з елементами активного соціально-психологічного навчання (АСПН), яка передбачала:

Перший етап. Зниження нервово-психологічного напруження серед військовослужбовців і членів їхніх сімей наступними методами та прийомами: консультативний діалог щодо досвіду позитивних змін, що відбуваються з клієнтом внаслідок зіткнення зі складними життєвими кризами; акцентування емоційних переживань; переосмислення психотравмуючих ситуацій і подій.

Другий етап. Актуалізація змін у розвитку особистості, відношення до ситуації та ставлення до інших наступними методами: консультативний діалог

щодо досвіду позитивних змін, що відбуваються з клієнтом внаслідок зіткнення зі складними життєвими кризами; акцентування емоційних переживань; переосмислення психотравмуючих ситуацій і подій.

Третій етап. Підвищення рівня розподілу життєвих пріоритетів і духовних змін із застосуванням: вербалізації проблеми розподілу життєвих пріоритетів; зосередження уваги на рівні духовності особистості; акцентуації уваги на рівні впевненості і життєвих сил.

Четвертий етап. Формування здатності переробити набутий досвід участі в бойових діях наступними методами та прийомами: вербалізація рівня бойового досвіду як складової професійного становлення військовослужбовців; актуалізація формування військової майстерності; зосередження уваги на почуттях та емоційних проблемах; відображення почуттів, позитивне переосмислення участі в бойових діях.

Апробація психологічної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей засобами психологічного консультування дала змогу отримати ефективні результати надання психоконсультативної допомоги, які можуть застосовуватися у роботі практичних психологів, які працюють у військовій галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Алещенко В. І. Соціальна адаптація звільнених військовослужбовців: стан, проблеми та напрями її удосконалення. Наука і оборона, 2006. 3, 10–15.
- 2.Алещенко В.І. Соціальна політика в Збройних Силах України: проблеми та шляхи їх розв'язання. Наука і оборона. 2005. 2, 38-44.
- 3.Ананін В.А. Філософсько-соціологічні проблеми миру, війни та армії. Київ, 1996. 112 с.
- 4.Афанасьєв В.Д. Проблеми формування патріотизму, моралі і духовності особистості в умовах розбудови незалежної України. Збірник наукових статей. Львів: ЛШБ МНС України, 2003. 23-25.
- 5.Афонін Е.А. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. Київ: Інтерграфік, 1994. 304 с.
- 6.Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ: навч. посіб. Харків : Вид-во НУВС, 2001. 220 с.
- 7.Бобилєв В. П., Іванов І. І., Пройдак Ю. С. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Дніпропетровськ : Системні технології, 2008. 264 с.
- 8.Брієр Д., Скот К. Основи травмофокусованої психотерапії. Львів: Свічадо, 2015. 448 с.
- 9.Варбан Є.О Життєва криза: поняття, концепції та прояви. Проблеми сучасної психології. 2010. 2, 120-133.
- 10.Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ. Львів: ВІДУ ЛП, 2000. 162 с.
- 11.Варлакова Є.О., Костицький М.В., Кудерміна О.І. Роль і місце родин в адаптації та реабілітації учасників бойових дій. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2016. 80-83.
- 12.Васильєв С. П., Андрущенко А. О. Психологічні особливості динаміки ціннісно-сміслових орієнтацій курсантів в процесі соціалізації. Київ: Міленіум, 2014. 19–21.

13. Васильєв С. П. Рівні та структурно-функціональні моделі саморегуляції людини. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 56–66.
14. Військове виховання: історія, теорія та методика: навч. посіб. Київ: Графік-дизайн, 2002. 123 с.
15. Гаврилець І. Г. Психофізіологія людини в екстремальних ситуаціях: навч. посіб. Київ: ЗАТ «Віпол», 2006. 188 с.
16. Гончаренко Л.О. Професіоналізація військової діяльності в сучасному суспільстві. Київ: Либідь, 2008. 16–25.
17. Грищенко У. М., Грищенко О. А., Борисенко В. А. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2001. 346 с.
18. Гуменна О. А. Основи наукових досліджень. Суми: Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 99 с.
19. Грязнов І.О. Визначення критеріїв та рівнів моральної вихованості курсантів вищих військових навчальних закладів: збірник наукових праць. Хмельницький: Національна академія ПВУ, 2002. 6, 46–51.
20. Грязнов І.О. Обґрунтування компонентів системи морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: збірник наукових праць. Кривий Ріг: КДПУ, 2004. 8, 257–262.
21. Грязнов І.О. Обґрунтування основних категорій і понять морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: збірник наукових праць. Хмельницький: Національна академія ДПСУ, 2004. 27, 60–63.
22. Гуменна О. А. Основи наукових досліджень. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. 99 с.
23. Данільян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації: навч. посіб. Харків: Фоліо, 2002. 285 с.
24. Донченко О.П. Методологічна функція категорії свободи в праві. Проблеми філософії права. Київ-Чернівці: Рута, 2003. 1, 262–264.
25. Журавльова Н.Ю. Особливості психологічної допомоги сім'ям

- демобілізованих військовослужбовців. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Логос, 2015. 11, 76–84 с.
26. Журавльова Н.Ю. Особливості формування підтримуючих стосунків у психотерапевтичній роботі з сім'ями ветеранів: монографія. Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2017. 129-154 с.
27. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України, 2003. 46, 366.
28. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» зі змінами та доповненнями від 03 червня 2008 року. Відомості Верховної Ради України, 2008. 27-28, 253 с.
29. Закон України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року. Відомості Верховної Ради України, 1992. 9, 108 с.
30. Закон України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24 березня 1999 року. Відомості Верховної Ради України, 1999. 22-23, 194-195.
31. Закон України «Про Стрйовий статут Збройних Сил України» від 24 березня 1999 року. Відомості Верховної Ради України, 1999. 22-23, 195 с.
32. Закон України «Про чисельність Збройних Сил України на 2011 рік» від 12 травня 2011 року. Офіційний вісник України, 2011. 2, 178 с.
33. Зельницька Н.Д. Статус військовослужбовця ЗС України: проблеми, шляхи вирішення. Гуманітарний вісник Збройних Сил України, 2005. 1, 98–105.
34. Кириленко Т. С. Психологічні проблеми переживань травмуючих ситуацій. «Психологія життєвої кризи особистості»: матеріали VI Міжнародної конференції 16–17 листопада 2000 р. Київ, 201–215.
35. Кириленко Т.С. Пошук гармонії. Емоційні переживання та стани особистості. Київ: КНУ, 2004. 100 с.
36. Кісарчук З.Г. Психологічна допомога постраждалим унаслідок травмівних подій: досвід, узагальнення, висновки. Актуальні проблеми психології:

- збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Логос, 2015. 11, 7–20 с.
37. Кісарчук З. Г. Проблема стосунків «психотерапевт-клієнт» у ситуаціях надання психологічної допомоги постраждалим. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. 12, 7–22 с.
38. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження: навч. посіб. Київ: Міленіум, 2005. 186 с.
39. Кляпець О.Я. Вплив наслідків переживання травматичних подій ветеранами на їх сімейні взаємини. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції : тези доп. міжвідомчої наук.-практ. конференції НАВС, 30 березня 2016 р. Київ, 2016. 161–164 с.
40. Колесніченко О. С., Юр'єва Н.В., Мацегора Я. В., Приходько І.І. Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України : монографія. Харків : Національна академія НГУ, 2017. 257.
41. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2018. 488 с.
42. Колесніченко О. С. Структура і зміст методики «Стійкість до бойової травматизації військовослужбовців» фахівця екстремального виду діяльності. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки, 2018.1, 287–311.
43. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Автоматизація професійного психологічного відбіру кандидатів на військову службу: монографія. Харків : Національна академія НГУ, 2017. 334 с.
44. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Методика визначення психологічної готовності до ризику військовослужбовців. Честь і закон. 2016. 4, 77–90.
45. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення: методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.

46. Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційні тлумачення): збірник нормативних актів. Київ: Атака, 2000. 896 с.
47. Конституція України. Київ: Преса України, 1997. 19 с.
48. Корольчук М. С., Корольчук В. М., Ржевський Г. М. Практична психологія: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. 728 с.
49. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика: навч. посіб. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2012. 400 с.
50. Кошонько Г. А. Психологічні особливості становлення сімей майбутніх офіцерів: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук: 19.00.09 «Психологія». Хмельницький, 2005. 20 с.
51. Лазос Г. П. Особливості емоційних станів волонтерів психологів/психотерапевтів у стосунках з постраждалими внаслідок травмивних подій: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 146–182.
52. Попелюшко Р. П. Особливості психологічної реабілітації учасників бойових дій засобами природничої рекреації. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка. Київ: Психологічна допомога особистості, 2015. 13, 198–207 с.
53. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців: монографія. Хмельницький: НАДПСУ, 2004. 323 с.
54. Приходько І. І. Розробка системи критеріїв оцінки та прогнозування професійної придатності курсантів вищого військового навчального закладу. Честь і закон. 2007. 1, 23–27.
55. Приходько І. І. Систематизація основних протиріч та конфліктів у діяльності персоналу екстремальних професій, які впливають на їхню психологічну безпеку. Вісник Національного університету оборони України. Київ. 2011. 1, 199–205.
56. Приходько І. І., Ліпатов І. І., Шестопалова Л. Ф. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку: підручник. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2012. 26 с.

57. Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України: Аналітичний звіт за результатами соціологічних досліджень. Київ, 2004. 86 с.
58. Протокол з діагностики та терапії ПТСР Національного інституту клінічної майстерності Великобританії (NICE). URL: <http://www.guidance.nice.org.uk>
59. Сохань Л.В. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми. Київ: Інтерграфік, 1998. 79 с.
60. Стеванович А., Йелушич И., Роганович Б., Кларич М. Вторинна травматизація дружин ветеранів з посттравматичним стресовим розладом. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov>
61. Тохтамиш О.М. Реабілітаційна психологія: Навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ Віндрук, 2004. 102 с.
62. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. 404 с.
63. Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль: Екон. думка, 2013. 198 с.
64. Ягупов В.В. Військова дидактика: навч. посіб. Київ: ВПЦ Київський університет, 2000. 399 с.
65. Ягупов В.В. Військова й соціальна психологія. Київ: ВПЦ Київський університет, 2000. 522 с.
66. Ягупов В.В., Єрохін С.Г., Кожедуб О.В. Військове виховання: історія, теорія та методика. Київ: Освіта України, 2012. 560 с.
67. Bredberry T. Greaves J. Emotional Intelligence. San Diego, CA: TalentSmart Inc., 2009. 256-280.
68. Coping with Secondary Trauma: A Loved One's Guide. 2022. URL: <https://www.goodtherapy.org/blog/coping-secondary-trauma>
69. Figley, C. R. Compassion Fatigue: Toward a New Understanding of the Costs of Caring. Secondary Traumatic Stress: Self-Care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators. 2015. 30-36.

70. Macklin M.L., Metzger L.J., Lasko N.B. Five-year follow-up of EMDR treatment for combat-related PTSD. Washington: XIY Annual Meeting ISSTS. 2008, 125-138.
71. Sattler, Jerome M. Assessment of visual-motor perception and motor proficiency. Behavioral and Clinical Applications. San Diego: Jerome M. Sattler, Publisher Inc., 2002. 136-148.
72. Secondary Trauma: A Therapist's Guide URL: <https://www.goodtherapy.org/blog/secondary-trauma>
73. The Cost of Caring: 10 Ways to Prevent Compassion Fatigue URL: <https://www.goodtherapy.org/blog/the-cost-of-caring-10-ways>
74. Vicarious Trauma URL: <https://www.goodtherapy.org/blog/psychpedia/vicarious>